

Camp de l'Espadar

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista a Joan Mateu, catedràtic de geografia física

Els moriscs de la Serra Espadà

Els vasos de suro: tècnica, expansió i desaparició d'un ofici tradicional

La Creu de Ferro, una fortificació franquista paradigmàtica

El turisme rural i les perspectives de futur a la Serra d'Espadà

Quadern 12 ¥ Juliol 2009

3 L'entrevista

MÓN MEDITERRANI

10 Els moriscos de la Serra d'Espadà 2003 *per José Manuel Almerich*

TOTS FEM NATURA

16 Els vasos de suro: tècnica, expansió i desaparició d'un ofici tradicional
per Óscar Pérez

ACTUALITAT AMBIENTAL

24 Turisme rural hui i les seues perspectives de futur a la Serra d'Espadà
per Javier Solsona

LA VIDA A LA SERRA

25 La Creu de Ferro, una fortificació franquista paradigmàtica *per*
Estanislau Lengua i Joan A. Vicent

31 Restauració de la Torre de l'Homenatge. Castell d'Almonecir *per*
Rafael Martínez-Porral i Jaime Sirera Bellés

34 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2008 *per Carme Orensa i*
Imma Vicent

39 La llibreria ecològica

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Manolo Pérez Lavall

Consell de Redacció: Carme Orensa, Javier Solsona, Esther Capilla, Jordi Romero,
Lourdes Tamborero.

Traducció i correcció de textos: Gisela Ortíz Claramonte.

Tiratge: 525 exemplars. Impressió i Maquetació: Gráficas Aparici, S.L. Castelló

Portada: Xinquar. Foto: Carme Orensai

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies
del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament
responsabilitat dels qui les signe

I'entrevista

Joan Mateu

Catedràtic de Geografia Física a la Universitat de València.

Carme Orenge Sorribes

Consell de Redacció

Joan F. Mateu Bellés (Castelló de la Plana, 1950) és catedràtic de Geografia Física de la Universitat de València. Ha estat president de la Asociación de Geógrafos Españoles

Estudi de llarga durada d'un territori des de la perspectiva de les societats humanes

Apunts sobre l'expulsió i els nous pobladors a la serra Espadà.

La nostra societat ha rebut una forta influència de la cultura berber i posteriorment dels moriscos que van habitar aquesta terra durant 900 anys. En la nostra vida quotidiana tenim paraules, localismes, topònims, costums, menjars, actituds i un grapat de coses més que provenen d'aquesta cultura. Ara fa 400 anys que van ser expulsats els moriscos d'aquestes terres, Aquest fet, malgrat que per la part oficial ni s'anomena, va suposar per la societat d'aquella època un genocidi i posteriorment una crisi sense precedents. Degut a que aquesta gent

feia el treball del camp, moltes terres van quedar sense gent que les conreara.

El professor Joan Mateu va participar, en la dècada dels 80, en un estudi sobre les interaccions seculars de les societats humanes i el sistema natural a la serra d'Espadà, dirigit pel professor Karl W. Butzer de la universitat de Texas- Austin. L'equip de recerca estava integrat per investigadors de les universitats de Texas, València i Politècnica de Zurich, amb una destacada implicació d'Elisabeth Butzer, esposa de l'investigador principal.

El professor Karl W. Butzer, un reconegut geògraf d'origen alemany però de nacionalitat nord-americana, ha dedicat una notòria atenció a la geoarqueologia per a comprendre les complexes i prolongades interaccions del sistema natural i social i les seues herències en la morfologia i dinàmica dels paisatges. Es va doctorar en Geografia Física i Història Antiga en 1957 amb una tesi sobre *Estatigrafia quaternaria i clima a l'Orient Pròxim*. La seua dedicació a la geografia del quaternari

Veó. Foto: Carme Orenga

fou simultània amb varies campanyes pel Pròxim Orient, Egipte i Espanya. Des del 1966 al 1984 va exercir la docència en la Universitat de Chicago i va participar en campanyes prehistòriques a Etiòpia, Àfrica del Sud i Namíbia, atenent preferentment l'arqueologia ambiental dels jaciments. Els darrers anys de la seua estada a Chicago va anar reduint la seua preferència pel Quaternari per a dedicar-se a períodes cronològics més recents. Dins d'aquest viratge, també conceptual, s'inscriu el programa desplegat a la serra d'Espadà (1980-1987), amb el qual pretenia connectar la geoarqueologia, la història ambiental secular i la prolongada ocupació humana de la serra.

En aquesta reorientació també va influir de forma decisiva la seua esposa Elisabeth Butzer que, aleshores, havia començat a estudiar la Espanya islàmica per a la seua graduació en antropologia. Amb aquest bagatge, entre 1980 i 1987, el matrimoni Butzer va encapçalar un gran projecte d'investigació geoarqueològica i arxivística referida a la serra Espadà, el qual va anar paulatinament creixent i diversificant-se. L'objectiu central de la recerca era aplicar el quadre teòric de l'ecologia humana a una terra poblada de moriscos fins 1609 i posteriorment repoblada, utilitzant la geoarqueologia,

registres arxivístics i un exhaustiu reconeixement de la serra i el seu entorn regional. *Medieval Muslim Communities of the Sierra de Espadán, Valencia* (1986) va ser la primera publicació monogràfica del projecte d'Espadà, a la qual han seguit posteriors contribucions presentades a congressos internacionals o en forma de capítols de llibres i articles de revista.

1- Els primers anys de la dècada dels vuitanta vosté va investigar a la serra d'Espadà amb el matrimoni Butzer de la universitat de Texas. Com va ser el contacte amb els Butzer?

Fins 1979 només coneixia Karl W. Butzer, molt amic del meu mestre el professor V. M. Rosselló, per bibliografia. Tots dos són de la mateixa edat. Temps enrere, s'havien conegut a Mallorca en els primers anys de les seues carreres acadèmiques i des d'aleshores han mantingut una admirable relació personal i acadèmica. L'any 79 el matrimoni Butzer va participar en el Congrés Nacional de Geografia celebrat a Mallorca i, en acabar, passaren una setmana a València, amb uns objectius prèviament planificats des d'Austin. Volien conèixer la ciutat de València, visitar àrees d'antiga ocupació morisca (Espadà, Gallinera) i, encara dedicaren una jornada de camp a la meua

«Sense dubte, Aín i les rodalies és un entorn (...) d'antiga ocupació humana on les interaccions dels habitants amb la natura semblen nítides i suficientment representades al paisatge»

zona de tesi. Per al dia de la serra d'Espadà ells ja duïen el mapa senyalitzat amb el recorregut, amb els llocs i els indrets que volien visitar. Els vam acompanyar l'arqueòleg Ismael Miralles i jo, que era la primera vegada que anava a Espadà. Des de València, anarem per Nules, Artana, Eslida i, ja en vista d'Aín, em van fer parar el cotxe i emocionats van guardar silenci i, després d'uns minuts, fotografiaren el poble mentre manifestaven que, per fi, havien trobat el lloc somniat per a iniciar un nou projecte d'investigació. Sens dubte, Aín i les rodalies és un entorn sublim, potent, atractiu amb l'horta, els bancals, el poble amb el calvari i el castell al fons, i els vessants colonitzats per alcornocs i rodals de pins, un àrea d'antiga ocupació humana on les interaccions dels habitants amb la natura semblen nítides i suficientment representades al paisatge. Aleshores van decidir que els pròxims anys Aín seria el lloc central d'una investigació interdisciplinària i internacional. La jornada va seguir pel coll de l'Ibòla fins Almedijar. Ben tard vam arribar a dinar a Sogorb. Passats els anys, reconec que aquest primer contacte personal amb els Butzer a la serra d'Espadà, a les darreries de l'estiu de 1979, ha marcat decisivament la meua posterior recerca i docència de geògraf..

2- Que és el que van investigar i per què la Serra Espadà?

El projecte, iniciat el 1980 i acabat el 1987, pretenia analitzar la complexa coevolució secular d'un serra mediterrània en relació a les canviants formes humanes d'habitar i aprofitar el sòl i els seus recursos. A la serra d'Espadà, el professor Butzer va impulsar un sistemàtic treball de reconeixement del medi natural i del medi antropitzat, va dirigir diverses excavacions arqueològiques, i va realitzar un estudi d'ecologia humana de la serra, mentre Elisabeth investigava als arxius generals i locals i analitzava la societat d'Aín. Des del principi, el programa pretenia combinar la perspectiva social i la perspectiva ambiental en la interpretació de l'evolució històrica de la serra. Al mateix temps Elisabeth Butzer, que aleshores havia acabat el grau d'antropologia, també analitzava el comportament de societat "tradicional" d'Aín, en un moment molt avançat de la crisi del món rural.

El projecte tenia objectius molt ambiciosos, en la frontera disciplinària de les ciències socials i ambientals. L'equip de recerca pretenia investigar la història ambiental d'espai reduït atorgant el protagonisme a les societats humanes i a les formes canviants d'habitar la serra, usar el sòl i explotar els recursos.

Bassa i horteta de l'Alcúdia
Foto: Carme Orega

Era un mètode molt atractiu, amb novetats i reconeixements quasi diaris que donaven pas a reflexions i interpretacions integradores de la nova informació disponible. A mesura que anava avançant una campanya, el quadre interpretatiu era convenientment redimensionat per a anar donant entrada als resultats que s'anaven obtenint.

A la serra Espadà es va fer un estudi de llarga durada perquè les comunitats rurals mostraven, després de la conquesta cristiana, especificitats culturals en les formes d'organització social i territorial i també canvis poblacionals, econòmics, culturals provocats per l'expulsió i posterior repoblació. Justament per això no ho vam assajar al Maestrat, on simultàniament va existir una major continuïtat cultural de les formes d'habitar i explotar el territori. A la serra d'Espadà l'expulsió dels moriscos i la posterior repoblació introduïa una interessant discontinuïtat en la coevolució ambiental.

El nostre estudi pretenia mostrar com a les terres mediterrànies de llarga ocupació humana els canviants patrons culturals i socials i les successives formes d'habitar i aprofitar els recursos també han anat modelant la dinàmica del sistema natural, mentre l'entorn és un element de limitació i d'oportunitats per

als mateixos pobladors

3. Va ser fructífera a nivell personal la col·laboració amb els Butzer?

Sens dubte l'experiència de les campanyes d'Espadà ha condicionat en bona mesura la meua trajectòria posterior. Des d'abans d'iniciar-se tenia el professor Butzer per un dels grans mestres de la geografia física internacional. Naturalment la convivència diària al llarg de les successives campanyes i anys de relació epistolar constitueixen el millor curs avançat en que he participat al llarg de la meua vida. El professor Butzer estava aleshores en una fase de revisió conceptual, raó per la qual vaig tindre l'oportunitat d'escoltar crítiques envers els seus treballs anteriors i les raons de les seues noves proposicions. Encara recorde llargues converses sobre geografia, quaternari, la complexa relació de les societats i els usos dels recursos a la plaça d'Aín a poqueta nit. Al seu costat, vaig anar aprenent una forma de treballar, d'argumentar, d'avaluar i integrar informació molt diversa, la qual cosa fou per a mi una experiència formativa única. Quan ja havia defensat la meua tesi doctoral i havia iniciat la carrera docent, la serra d'Espadà i el professor Butzer em va donar una altra

«La realització d'aquest ambiciós programa
va mobilitzar recursos humans
de les universitats de Texas-Austin,
València i Politècnica de Zurich.
També van col·laborar el
Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP)
de la Diputació de València i
el Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló.»

oportunitat d'ampliar el meu perfil de geògraf.

d'Aín, on Elisabeth va arribar a conèixer el parentiu de tots els allí soterrats.

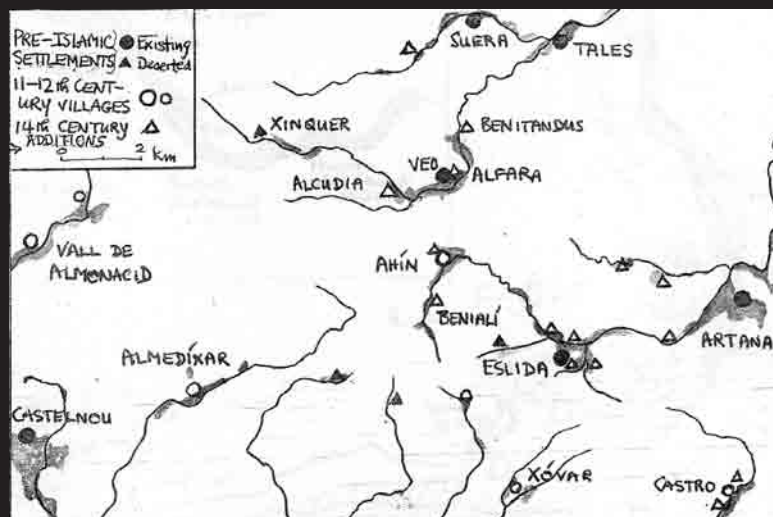
4. Quins suports tenien les campanyes de las Serra d'Espadà?

La realització d'aquest ambiciós programa va mobilitzar recursos humans de les universitats de Texas-Austin, València i Politècnica de Zurich. També van col·laborar el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) de la Diputació de València i el Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló. Les successives campanyes foren finançades majoritàriament per diverses fundacions nord-americanes.

L'Ajuntament d'Aín, que disposava de recursos molt limitats, ens va donar confiança i ens va ajudar a resoldre qüestions d'intendència. Mentre els Butzer també s'havien anat guanyant l'estima, l'admiració i el caliu de la gent d'Aín. Les persones enquestades es mostraven molt obertes a col·laborar, la qual cosa ens va permetre reunir importants observacions agronòmiques, forestals i ramaderes. A més Elisabeth va entrar a moltes cases, les dones li van anar contant valuosos detalls dels comportaments socials i establint les relacions familiars i arbres genealògics de les seues interlocutores. També vam visitar en diverses ocasions el cementiri

5. Aquest any es compleixen 400 de l'expulsió dels moriscos. Social i econòmicament va suposar en la societat d'aquella època una crisi sense precedents. Quins van ser els nous pobladors de la serra?

L'expulsió va marcar una ruptura en la pressió sobre els recursos de la serra, un trencament en el patró del poblament, l'eixida súbita dels seus moradors i la fi de la presència secular d'una cultura i d'una forma comunitària de vida. Moltes alqueries, fins aleshores habitades i documentades, mai més serien repoblades. Part dels antics usos ramaders dels vessants serien abandonats temporalment després de l'expulsió. Les hortes, tan associades a les diferents alqueries, experimentarien canvis organitzatius. Tot sembla indicar que el procés de repoblació fou lent; les famílies dels nouvinguts provindrien majoritàriament de terres perifèriques i també de comarques més pobres de l'interior. Com es obvi aquests desplaçaments foren decisius en la fixació de la nova frontera lingüística, amb detalls tan cridaners com els de l'Alcúdia i Veo.

Àmbit d'actuació.
Dibuix de Karl Buzter

La primera aproximació a la diversitat i freqüència dels cognoms la vam obtenir copiant-los directament de les làpides dels cementeris de la serra d'Espadà. Aquestes llargues llistes suggerien pautes i rutes que calia contrastar amb els llibres parroquials subsistents per tal d'identificar procedències dels llinatges, etc.

Avançat el segle XVII i al llarg del segle XVIII, la serra retornà al creixement demogràfic i a la pressió sobre els vessants mitjançant els abancalaments. Fou un període d'intensificació i d'adaptació als mercats, especialment de Sogorb, Onda i la resta de la Plana.

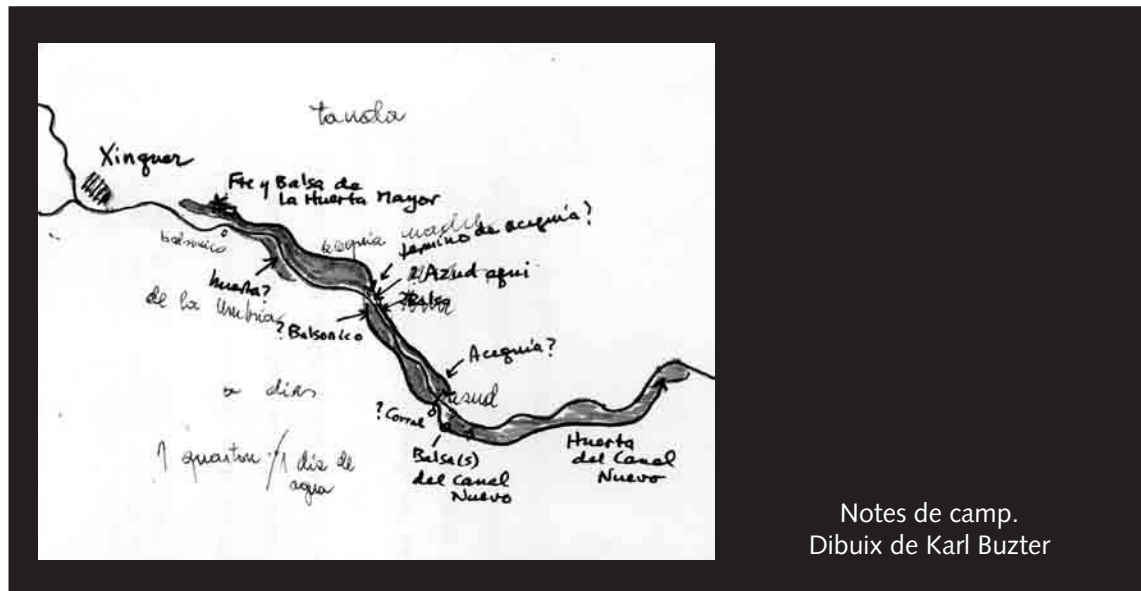
6. Quins resultats i conclusions van traure del treball?

No és possible. Només indicaré, per exemple, que allò que buscavem era un model territorial, volíem aclarir el model de funcionament d'un territori, la discontinuitat del trencament, la factura que representa en el moment de l'expulsió respecte del poblament anterior i el nou poblament. Hem identificat in situ quasi totes les alqueries islàmiques documentades als arxius, moltes de les quals ja no serien repoblades després de l'expulsió. Per exemple al voltant d'Eslida hi havia varies alqueries islàmiques, quasi totes junt a una bassa de reg, a més

del nucli d'Eslida. Aquest patró es va simplificar després de l'expulsió, quedant només Eslida. Que va passar amb la posterior gestió de l'aigua tan lligada al poblament?

7. Quines coses curioses respecte a comportament o gestió, que puguin cridar més l'atenció a la societat d'avui en dia, destacaries?

Ha passat molt de temps i hi ha detalls que he oblidat o són boirosos. Sens dubte, encara vam veure el final de la societat tradicional, barrejat amb nous comportaments i usos de la ciutat difusa. Sens dubte, encara vam conviure amb persones, formes de vida i mentalitats quasi en extinció. Els nostres informadors més majors ja han mort, però formen part de la nostra memòria d'Ain, de Veo, de l'Alcúdia i dels entranyables llogarets de Xinquè i Benitandús. Algunes persones majors encara em van explicar que, després de la crisi de la filoxera, havien substituït algunes vinyes per plantacions a corda de sureres. També vam conèixer i tractar persones més joves amb incerteses sobre el futur de la serra, vam sentir i escoltar la vida de la plaça d'Ain plena de xiquets i majors abans d'obrir les escoles a la Plana, i el silenci dels dies posteriors, parlavem i sabíem de la gent

que feia torns a les fàbriques d'Onda o que anava a collir taronges a la Plana. A mesura que avançaven les campanyes de cada estiu, més i més ens sentíem de la serra i les curiositats s'havien convertit en valuoses claus explicatives d'una societat enormement atractiva.

A l'horta de Chóvar, dominada pel menut embassament d'Ájuez, un diumenge de mati de l'any 1981 encara vam veure com el regador usava un tipus de clepsidra o rellotge d'aigua durant la tanda. La clepsidra estava formada per dos recipients independents, el major dalt –paregut a un poal amb potes, ple d'aigua i amb un foradet al fons– i el més menut baix on es recollia l'aigua vessada des del poal. El regador, quan donava el pas de l'aigua de la sèquia a una sort, també obria el forat del poal superior i l'aigua començava a omplir el recipient inferior. Al finalitzar, el regador apuntava al llibre el número de vegades que havia buidat el recipient menut. D'altra banda el regador aplicava l'aigua sol·licitada pel propietari, el qual s'havia autoadministrat la part de l'aigua assignada al principi de la temporada de reg. El propietari de la sort es distribuïa el recurs assignat per a tot l'estiu tal i com li convenia, mentre el regador executava les diferents peticions dels propietaris durant la tanda. Val dir

que l'ús de la clepsidra és conegut a les cultures hidràuliques mediterrànies.

La primera vegada que anarem a Xinquet, el lloc es trobava en un estat d'abandonament total, tot ple d'esbarzers que impediéssin totalment el pas. Encara vam parlar amb Antonio el darrer habitant del lloc el qual ja s'havia traslladat a l'Alcúdia. Quantes vegades vam anar a sa casa o el vam trobar treballant pels voltants de Xinquet. Antonio ens va documentar el procés d'abandonament de bancals de cereals després dels anys de la fam i d'avanç espectacular de la pinarització de camps abandonats. Passat el temps, el gran incendi de la vall de Xinquet va canviar l'escenari i van eixir a la llum marges de bancals i les cases i l'església derrocada del llogaret. Després vindria l'excavació del castell de Xinquet, una tasca gens fàcil on el professor Butzer va mostrar una qualitat professional fòra del comú.

No voldria acabar sense esmentar que Karl W. i Elisabeth Butzer tenen una part del seu cor a la serra d'Espadà, a la casa familiar d'Austin és omnipresent Ain i les seues rodalies. Sempre que tornen, mai ha faltat la visita o les visites a Xinquet, a Aín, a Eslida, Castro, Mosquera, Veo, l'Alcudia, Benitandús i altres indrets.

Els moriscos de la Serra d'Espadà

Jose Manuel Almerich Iborra

Escripor i geògraf

Al setembre d'enguany es compleix el quart centenari de l'expulsió dels moriscos. Concretament el 22 de setembre de 1609 es publicà el Reial Decret pel qual s'ordenava el trasllat forçós de cent vuitanta mil moriscos valencians a les costes del nord d'Àfrica, aproximadament una tercera part de la població. Una decisió política de gran envergadura que havia sigut presa per Felip III i el seu govern uns mesos abans.

Els moriscos foren els descendents de la població musulmana que habitava el Regne de València abans de l'arribada de Jaume I. El monarca cristià, conscient del paper econòmic i social dels musulmans valencians, els permeté seguir vivint a la Corona d'Aragó i els prometé respectar la seua llengua, costums, i també la seua religió. A mesura que anà passant el temps i els cristians ocuparen les millors terres del litoral, els moriscos es convertiren en una minoria marginal

i anaren desplaçant-se cap a l'interior ocupant les muntanyes de més difícil accés, especialment a la serra d'Espadà, l'Alt Millars i Palància, l'interior de València, valls d'Ayora i Cofrents, el massís del Caroig i les terres del nord d'Alacant.

A les ciutats més importants, els moriscos mantingueren l'artesanía i el comerç a petita escala. Exercien de llauradors, carboners, pastors i eren tractants en bestiar i cavalls. S'adaptaven a qualsevol circumstància i situació, tant que arribaren a abancalar muntanyes fins al mateix cim a fi de treure uns pams de terra on poder cultivar. Batejats a la força eren oficialment cristians nous, però d'amagat practicaven els seus rituals i la seua religió. La llengua parlada entre ells era l'aglevària, a vegades intel·ligible per a un cristià, ja que era un àrab molt descompost i influït pel romanç.

En el moment de l'expulsió els moriscos constituïen el pilar econòmic

Carrer de Veo. Foto Carme Orensa

fonamental del senyoriu. A l'àmbit rural vivien en alqueries regentades per aljames, i a les ciutats residien en les moreries, algunes de les quals com la de Mislata, Chelva, Onda, Pego, Requena o Sogorb eren molt importants i encara mantenen la seua estructura urbana. Les necessitats vitals i exigències estaven molt per davall dels cristians de la seua època.

Sense qüestionar les causes que motivaren la seua expulsió, és interessant rastrejar en la geografia valenciana les restes, encara presents, d'aquesta minoria tràgicament desplaçada del que ells consideraven les seues legítimes terres.

La serra d'Espadà, d'entre totes les propostes d'interpretació del paisatge morisc valencià, és sens dubte la que majors possibilitats ofereix. No debades és el parc natural més extens de la Comunitat Valenciana, amb una superfície que arriba a trenta-cinc mil hectàrees i els termes municipals de 19 poblacions. Entre totes elles, una infinitat de sendes les uneixen, i preciosos camins encara empedrats recorren les muntanyes, camps i valls que jalonen la serra. L'extracció del suro com activitat tradicional, ja que la seua constitució silícia la fa apropiada per aquest

tipus de vegetació, ha augmentat també les possibilitats excursionistes ja que, fins i tot en l'actualitat, es fa l'extracció a mà i el transport de les escorces de la surera a lloms de cavalleries. Una estampa que ens recorda com seria la vida entre els segles XII i XVII, en la qual el mul era per al món morisc el més preat dels seus béns.

La primera cosa que ens crida l'atenció quan ens endinsem en la serra d'Espadà, siga des del litoral per Artana, Eslida, Onda o la Vall d'Uixó, com si accedim per qualsevol de les poblacions de la vall del Palància, Soneja, Segorbe, Navajas o Caudiel, és la intensa coloració. Entre un mar de muntanyes calcàries, tan semblants unes de les altres com fet predominant a la Comunitat Valenciana, Espadà destaca como una illa de color roig intens. A vista d'ocell, o millor dit de satèl·lit, la serra d'Espadà junt amb la zona axial de la Calderona, estan compostes de roques arenoses, el "rodeno", com es coneix popularment, ha condicionat la vida dels seus habitants, els conreus i, sobretot, la vegetació. Si a aquestos condicionants geològics li afegim la seua orientació ibèrica, com valls obertes al mar amb infinitat de barrancs i cims que depassen els mil metres, entendrem el perquè de la seua elevada pluviositat, l'exuberància

Construccions utilitzades
posteriorment com a
pallisses.
Foto: Carme Orega

d'alguns dels seus enclavaments, i l'abundància de fonts que no són més que el resultat d'aquest vapor del mar que queda tancat entre les seues valls i es condensa en forma de pluja o criptoprecipitació. És important entendre aquestes condicions físiques, junt amb el clima temperat perquè, probablement, de tot el món morisc valencià, els habitants d'Espadà foren els més afortunats. La possibilitat de cultius, amb totes les seues varietats, la presència permanent d'aigua que conduí a un incipient regadiu, la verticalitat que, en el món rural no és més que un motor de desenvolupament, ja que gràcies a ella es mouen molins, es canalitza i distribueix l'aigua, i també, protegeix i resguarda dels freds vents, pobles i collites. Si recorrem a peu les seues precioses sendes, com és la nostra proposta, veurem també que les condicions són ací molt més generoses que, per exemple, en la mola de Cortes o en la serra de Bèrnia. La qualitat del terreny per a conreus és ací també molt millor i l'explotació forestal més rica i intensa que en les zones menys humides. La surera, que en la serra d'Espadà arriba a les 16.000 Ha en estat pur, li atorga al paisatge una bellesa pròpia de zones septentrionals i dota tots els itineraris,

d'una frescor frondositat difícil de trobar a la Comunitat Valenciana, fins i tot en els mesos d'estiu.

A la serra d'Espadà, és el Xinquer el poblat que reuneix també totes les condicions òptimes per a la creació en el seu moment, d'una senyoria. Junt al riu Veo, i vora a una font amb aigua permanent, s'alça el poblat. Una petita bassa servia per a regar les hortes de la vall, en una vessant de les quals són visibles encara les estructures d'hàbitat i el traçat dels carrers. Les cases que es conserven estan en la més absoluta ruïna. Posteriorment el poble fou ocupat per cristians fins la Guerra Civil. El petit llogaret estigué habitat fins 1936, data en què s'abandonà i la campana de la seua església, construïda en 1430 probablement sobre l'antiga mesquita, segueix sonant a l'església d'Alcúdia de Veo, terme municipal al qual pertany en l'actualitat. Tenim constància que en 1913 encara tenia 28 vivendes. El castell que es superposa al despoblat en un cingle proper, el qual conserva encara restes d'alguns merlets i algunes tàpies, controlava la vall i donava protecció als seus habitants, a l'igual que ocorria a la resta dels pobles d'Espadà, també d'origen musulmà. El castell va pertànyer

«Algunes cases gairebé tenen onze metres quadrats,
l'equivalent a una plaça de garatge.
Aquest espai vital era extremadament reduït
fins i tot per a una família nuclear,
la qual cosa ens indica tant
la pobresa de l'alqueria com la baixa condició social
dels seus residents»

a la casa de Xèrica, i formava part de l'Alcaldia d'Eslida, entre les propietats de la qual estaven les fortaleeses d'Eslida, Suera, Aín, Veo i el Xinquet. Més que les seues restes, que són d'origen posterior, és l'entorn el que ens permet fer-nos la idea, com a la Foia d'Olocau, de com era l'àmbit geogràfic del món morisc i la seua austeritat. En aquest cas, allunyat dels camins més transitats, han conservat la seua estructura urbana i l'entorn segueix en bon estat, ja que des de l'època morisca tan sols han canviat els tipus de conreu. Si vivien de l'agricultura de subsistència i la ramaderia, en un primer moment vinyes, oliveres, fruiters i cereals en parcel·les menudes, a partir de l'ocupació cristiana apareixen l'ametler i el cirerer, espècies que encara dominen àmplies terrasses en tota la serra d'Espadà. No tenim constància del despoblament en els censos recopilats per Henri Lapeyre, la qual cosa planteja dubtes sobre el seu origen morisc, encara que tot el conjunt indica la seua presència des de la reconquesta. Benitandús apareix citat en les cròniques com un despoblat morisc que quedà deshabitat. En l'actualitat es conserva en peu l'església cristiana, tot i que en molt mal estat i un grup de cases al llarg del riu Veo que són habitades de

forma temporal. La proximitat a Onda i la carretera han fet possible que no s'enfonsaren les cases en la seua totalitat. Prop de Benitandús es troba un interessant corral de ramat amb arcades, junt amb nombroses restes de bancals abandonats. Dels camps d'oliveres i cirerers vora el llit del riu, s'encarreguen els habitants a temps parcial de Benitandús. Suera Alta és l'altre despoblat d'interès, les restes dels quals encara poden observar-se al peu del Castell de Mauz. Suera Alta fou el primer assentament de l'actual municipi de Suera i queda unit a ell per un preciós camí de ferradura encara empedrat. Pascual Madoz, a mitjan segle XIX cita com referència que tenia un alcalde pedani dependent de l'Ajuntament de Suera Baixa i esmenta l'existència de 20 cases i una capella dedicada a Sant Bertomeu. El barranc de Pedralva o riu Sec passa tocant el despoblat, i la font de Castro també es troba molt prop. Queden restes d'un molí i un parell d'edificis de gran solidesa. La majoria de les cases estan cobertes per l'heura i els rosers silvestres, però el camí de ferradura que ens duu a Suera Alta és molt interessant pel seu traçat i conservació. A l'igual que al Xinquet, és impossible accedir a l'interior dels habitatges per l'estat de

Finestra. Veo.Foto: Carme Orença

ruïnes en què es troben i l'abundància de vegetació que les cobreix. Hi ha una petita plaça dominada per un pinastre de grans dimensions que seria el lloc de reunió dels seus habitants en el temps lliure. Les restes arqueològiques visibles és evident que pertanyen a una ocupació posterior a l'època morisca, però a l'igual que el Xíquer, en els seus orígens i per la seua ubicació responen al típic assentament mudèjar. A Sauden, nom amb el qual apareix en la documentació històrica, hi havia fet el cens de nou cases en 1563, uns quaranta moriscos aproximadament. En total al terme de Suera Alta i Suera Baixa hi havia setze cases en eixe mateix any, i poc abans de l'expulsió, arribaren a les vuitanta llars habitades entre els dos nuclis. Benitandús arribà a tenir 35 cases en 1609, població que s'havia duplicat des de finals del segle XVI. Artesa, dependent d'Onda, Carrica, junt a Sogorb, Pandiel i Tormo, dependents de Cirat, i Lobera ja en terme de Castillo de Villamalefa, són altres despoblats moriscos que apareixen citats en els censos de 1570, 1609 i 1646, documents d'una riquesa de dades excepcional. El cas de Lobera, Henri Lapeyre l'identifica com el poblat de Llaver citat en la documentació històrica. Castro, vora la font del mateix nom i

dependent de Suera, tenia sis cases en 1563 i Castro de Fondegulla, comptava amb uns tres-cents habitants moriscos el mateix any de l'expulsió. En els censos estudiats s'inclouen també els habitants de Beniçabdon (Alfondegulla) del qual no queden restes. Prop d'Eslida hi havia un despoblat conegut com Almàcera i a Artana, Algímia d'Artana, que en 1602 tenia unes quinze cases de moriscos. En 1985 es va poder excavar una petita alqueria a la Serra d'Espadà, fundada en el segle XIV, anomenada Benialí. Les estructures d'habitatges detectades eren extremadament menudes, la qual cosa també podem observar en els despoblats moriscos del nord de la província d'Alacant. Algunes cases gairebé tenen onze metres quadrats, l'equivalent a una plaça de garatge. Aquest espai vital era extremadament reduït fins i tot per a una família nuclear, la qual cosa ens indica tant la pobresa de l'alqueria com la baixa condició social dels seus residents. Si a això afegim les restes del presumpte estable, amb unes mesures interiors de 1,8 x 2,1, les quals vénen a ser uns quatre metres quadrats, podem intuir la possibilitat que els animals compartiren l'espai amb les persones en alguna de les cases. Josep

«Les conseqüències que tingué
l'expulsió dels moriscos
foren molt greus a tots els nivells (...)
perquè de cop i volta les terres quedaren abandonades,
la producció es desplomà,
el sistema feudal perdé la seua base
i centenars d'alqueries, pobles i llogarets
quedaren despoblats.»

Torró destaca la diferència respecte als poblats moriscos del nord i les alqueries de l'interior alacantí, ja que mentre en el segon cas es construïren amb sostrada de teula, en les muntanyes del nord s'utilitza una coberta de palla. Així i tot, han sigut molt escassos els despoblats excavats i hem de tenir molta precaució quant a la interpretació de les restes. El que sí sembla evident és un model de cases menudes, compactes, que no admeten una partició a posteriori. Sols es poden ampliar afegint noves dependències o cases annexes al voltant del corral comú.

Les conseqüències que tingué l'expulsió dels moriscos foren molt greus a tots els nivells: no sols per la qüestió ètica, tot i que hi havia fonamentades sospites sobre ells i proves de la seua relació amb els barbarescs, la qual cosa afectava a la seguretat de l'estat, sinó perquè de cop i volta les terres quedaren abandonades, la producció es desplomà, el sistema feudal perdé la seua base i centenars d'alqueries, pobles i llogarets quedaren despoblats. El regne de València entrà en una crisi demogràfica i econòmica de la qual tardà quasi cent anys en recuperar-se. A la serra d'Espadà, tant per les condicions privilegiades en les quals es troba: temprança del clima

i possibilitats agrícoles com per la seua situació geogràfica i fronterera, propera també a importants nuclis com Onda i Sogorb, fou reocupada amb relativa rapidesa. Però extenses zones del migdia valencià o la muntanya d'Alacant, mai més tornaren a ser ocupades. Els nous colons, en la seua major part d'origen mallorquí, no estaven disposats a viure en les mateixes condicions de subsistència en què visqueren els seus predecessors. Per això, moltes de les cases morisques disperses, avui quasi enderrocades i en la més absoluta desolació, foren utilitzades pels cristians com corrals de ramat.

Els vasos de suro: tècnica, expansió i desaparició d'un ofici tradicional.

Óscar Pérez Silvestre

Tècnic lingüístic i investigador

El vaso de suro –anomenat en altres llocs rusc, gaiola, casera, arna, buc o abell– ha estat durant molts segles una de les aplicacions bàsiques del suro i l'artefacte mediterrani tradicional per a la producció de mel. No sabem del cert quan començaren a emprar-se, però se sap que almenys dins la cultura romana peninsular tenien una alta valoració i utilitat (*vasa mellaria*). L'agrònom romà Columel·la, autor de l'obra *De re rustica* (segle I dC) els esmenta en el capítol VI del llibre IX, titulat «De vasis alveorum probandis», i els considera els més adequats perquè deixen entrar menys el fred a l'hivern i la calor a l'estiu. Són les mateixes raons que donaven els tractadistes posteriors fins al segle XIX i les que encara podem sentir entre els apicultors actuals que els han fets servir, ni que siga exclusivament en la fase de cria de l'abella.

El 1876, tot i no parlar-se encara

massa a l'Estat espanyol dels models fixista i mobilista, el metge i cirurgià Ignacio Redondo, en l'obra publicada a Madrid *Apicultura o Tratado de las abejas y sus labores...* deia que els vasos de suro, per la seua porositat, eren nocius per a la producció de mel, afirmació que trencava una llarga tradició favorable des dels autors romans i islàmics. El debat sobre els materials més adequats va continuar, però en les obres especialitzades publicades a partir del 1900 es para més atenció en els avantatges del model mobilista i es bandeja o s'obvia el fixista, el qual solen considerar primitiu, defectuós, poc recomanable i fins i tot desastrós.

Amb aquestes prescripcions dels especialistes, la indústria familiar dels ruscos fixistes de qualsevol matèria quedava tocada de mort, i també els de suro, que encara tindrien bastant acceptació a les zones masoveres fins

Publicitat vasos. Faedors principals de vasos de l'Espadà, anunciats en una guia comercial de Castelló dels anys 20.

a ben entrat el segle xx, sobretot en aquells productors més modestos no professionalitzats que els explotaven per a consum propi o com a complement de l'economia familiar. Hui, si algun apicultor professional manté algun vaso és pel plaer de l'artesania i per tocar l'abella i la mel d'una altra manera, a l'estil d'aquells que els ensenyaren l'ofici, o bé com a pas previ abans de passar l'eixam al rusc definitiu de fusta.

Els últims anys daurats del rusc de suro a la serra d'Espadà va ser la dècada dels 20. En la dècada següent trobem els primers tallers de fusteria que han assumit la fabricació de caixes del tipus Layens –per exemple, el model «Fecunditas», fabricat a Eslida a principis dels anys 30 amb fusta i suro per Manuel Jaime Sorribes (1882-1963), fuster de professió i home atent a les novetats que exhibien les fires espanyoles especialitzades del sector. També durant la postguerra fou una dedicació amb algunes possibilitats econòmiques, perquè el rusc de fusta mobilitista encara no s'havia implantat a tot arreu i era més car, encara que ja tenia una aura de prestigi indubtable.

La progressiva introducció i expansió dels avanços operats en l'apicultura durant el segle XIX a partir de les investigacions de

l'americà Langstroth (1851), del francès Dadant i del suís Layens, va conduir a la fabricació industrial de les caixes de fusta. Si bé com en el cas d'Eslida encara es va mantindre fins a 1970-1980 la confecció de vasos redons i quadrats a escala més menuda i com a complement d'algunes rendes ja més diversificades –per exemple, en la família d'Emilio Miravet–, el retrocés era anunciat i imparable cap als anys 50 i 60, quan deixen de treballar la majoria dels tallers tradicionals de tipus familiar.

UN PRODUCTE DE BONA ACCEPTACIÓ

Ben poca cosa sabíem fins ara de l'expansió del rusc de suro en els segles XVII i XVIII, just els segles fundacionals de tots els pobles de la serra repoblats després de l'expulsió dels moriscos (1609). Almenys des d'època islàmica tenim constància escrita i arqueològica de l'extracció i ús del suro a la serra com a recurs natural aplicat la fabricació de taps, flotadors, vasos i com a aïllants per a la construcció. I és que les característiques del suro (aïllant, flexible, elàstic, impermeable a líquids i gasos, resistent a la degradació, lleuger però resistent alhora, extret d'una peça o en diverses) oferien una bona matèria primera a l'apicultura.

Les investigacions del professor

Eines emprades en l'elaboració dels vasos: espases, estoixs, ganivets i punxons. Cedides per la família de Manuel Miravet Isach (Eslida). de l'apicultor Paco Doñate).

Modest Barrera (*Masovers i pobletans de Culla*, 2006), amb l'estudi dels *Manifests de béns*, ens forneix unes dades ben interessants sobre la possessió de ruscos i la rellevància que tenien dins l'economia d'aquesta localitat de l'Alt Maestrat. Així, el 1720 hi havia 953 vasos; el 1729 se'n declaraven 2.326, i el 1765 s'havia duplicat amb escreix aquesta quantitat (5.337 vasos). A més, el professor Barrera ha calculat que representava en aquests tres anys esmentats el 19,1 %, el 35,8 % i el 35,6 % dels béns mobles declarats del poble, la qual cosa significa que l'apicultura era la segona o tercera font d'ingressos, de vegades per davant de la producció ovina.

Les dades anteriors interessen perquè ens donen una idea de l'augment de la demanda de vasos de suro en aquestes àrees masoveres dirigides a la zona de producció suberícola més pròxima: la serra d'Espadà. Sabem que en els segles XIX i XX els compradors principals de vasos eren els masovers de la Plana de l'Arc, de l'Alcalatén, del Maestrat i dels Ports, zones productores de mel per tradició. Alguns fabricants també en venien a les zones més pròximes de Terol, o fins i tot a Aiora, on era molt apreciat aquest material. Més enllà dels encàrrecs directes, que solien fer-se per correspondència o

visitant el poble i comparant preus, molts faedors feien viatges a les fires agrícoles de Cabanes, Albocàsser o Atzeneta del Maestrat carregats de vasos. De vegades hi havia intermediaris relacionats amb el suro que en compraven i contribuïen a escampar-los per zones més allunyades. Fóra com fóra com arribaren els vasos al Maestrat, allò ben cert és que devien procedir de la nostra serra, i en gran quantitat pel que sembla.

EL PROCÉS DE FABRICACIÓ

Actualment la gent més gran recorda aquella professió amb el nom de «cosidors de vasos» o bé diuen que «tal persona cosia vasos». L'acció de cosir, però, és només una part d'un procés més laboriós que explicarem tot seguit.

La memòria oral del darrer segle ens diu que a la serra d'Espadà es fabricaren vasos sobretot a les localitats d'Eslida, Villamalur, Xova i Almedíxer, però ens temps més reculats degué ser una pràctica habitual en altres més pobles amb sureres que no quallà en una indústria orientada al consum extern. Coneixem els noms dels faedors dels segles XIX i XX, que solien pertànyer a nissagues especialitzades en aquesta aplicació o relacionades amb l'explotació del suro, però no era habitual que es dedicaren en exclusiva a cosir-ne.

Eines emprades en l'elaboració dels vasos: espases, estoixs, ganivets i punxons. Cedides per la família de Manuel Miravet Isach (Eslida), de l'apicultor Paco Doñate).

La majoria eren agricultors, i d'altres eren apicultors a temps parcial. Pel que fa a la procedència del suro, en alguns casos les sureres eren de propietat familiar, i en altres es comprava dins el terme o als pobles veïns.

A l'hora d'extraure'l de l'arbre (entre els mesos de maig i agost, però sempre depenent de les zones i de la saba de cada any), ja se solia triar *in situ* quins exemplars eren més adequats i es tallaven a mida per tal d'apartar la salefa i aprofitar el treball que es feia a la muntanya. A les portes de la tardor-hivern, en acabar algunes de les collites de secà com la garrofa o l'ametla, es dedicaven a confeccionar els vasos als tallers familiars, habilitats amb una caldera per a bullir el suro i un lloc més fresc per a conservar les peces humides i en condicions després de ser escaldades.

El suro, tot i tindre una forma més o menys cilíndrica des de l'arbre, era bullit per a fer-lo més flexible, augmentar-lo de volum i donar-hi una forma més redona. En algunes zones també suberícoles, com ara Portugal, Galícia i Astúries, també es feien ruscós de suro, però era cru, és a dir, directe de la surera i sense bullir, aprofitant fins i tot la capa externa anomenada *suro patró* o *pelegrí*. Un tractadista del segle XVII, Jaime Gil, recomana com els clàssics

Varro i Columel·la l'ús del suro en aquelles zones on n'hi haja, i deia que «mejores si son los corchos de solana que de ombría. Mas advierto que sean las tales cortezas sin cozer, o quemar; porque de esta suerte están menos sujetas a corrupción, son más fuertes, duran más y son más limpias, y en ellas no se engendrará tan fácilmente la tiña, o mota, o gusano (que todos esos nombres tiene, en diversas partes) y es la enfermedad más peligrosa y común para la abeja» (*Perfecta y curiosa declaración de los provechos grandes que dan las colmenas bien administradas y alabanças de las abejas*. Saragossa, 1628, p. 14). Siga com siga, amb el suro tractat en aigua calenta s'aprofitava per a eliminar els possibles fongs i insectes que hi niaven i per a pelar-li la corfa externa més irregular i llenyosa (*les esquenes*) amb una ferramenta de grans dimensions anomenada *espasa*, que s'agafava amb les dues mans. Bullint-lo, a més, sembla que en unflar-se es tapaven les possibles vies de llum, enemic natural de l'eixam.

Quan es treia el suro de la caldera es lligava i es guardava enrotllat a la cambra més fresca del taller, per tal que mantinguera el grau d'humitat i l'elasticitat que necessitarien després per a dominar-lo millor. El pas següent era casar les peces de salefa quan en feien

Eines emprades en l'elaboració dels vasos: espases, estoixs, ganivets i punxons. Cedides per la família de Manuel Miravet Isach (Eslida), de l'apicultor Paco Doñate).

falta dues o més per a compondre el vaso, que solia tindre uns 60 x 32 cm, i per a això les escampaven al terra (*casament del suro*). Tot seguit treballaven les juntes en disminució cap a l'interior i li cosien la costura o costures, amb l'ajuda d'un punxó, amb fils extrets de rebrotims de savina (també bullits i enroscats) procedents de la zona d'Alcubles i Osset (comarca dels Serrans). Per tal que guardara la forma circular i, per tant, l'estabilitat i també una certa estètica, es posaven 8 o 10 canyetes encreuades a les boques. Una de les boques quedaria descoberta i faria de base, i a l'altra, la que quedava a la part superior, se li clavava un tabac o tapanda de suro pla amb estaquetes fetes habitualment de canya, encara que també podien ser de ginebre, de pi melis o de savina, o més recentment amb claus metàl·lics. Amb algun ganivet ben esmolat i adequat per al treball del suro s'ajustava el tabac i se li feia la forma circular que necessitava cada vaso, amb una disminució que evitaria l'entrada d'aigua a l'interior. El darrer pas del procés era refinar-ne les parets amb un ganivet (*afaitar*), acció que en els últims anys es feia amb l'ajuda del paper de vidre.

Aquest era el procés que seguia el faedor, que al cap d'un dia podia deixar-se'n acabats dos o tres a tot estirar si

treballava a plena dedicació. Depenent de la grossària i de la qualitat del suro, i també de la quantitat de costures que li havien de fer, els fabricants els classificaven en classes de cara a la venda; diversos testimonis ens han parlat de fins a tres categories, que eren venudes a preus diferents depenent de l'època.

Fins ací arribava el treball manual dels cosidors; posteriorment, el comprador s'encarregava de marcar-los amb el seu signe personal per a identificar-los i obria una piquera a uns pocs centímetres de la base, obertura per la qual entraven i eixien les abelles. A més, a un pam de la part superior feien dos o tres forats més menuts per a introduir-hi les agulles (pals fins de fusta resistent, com pot ser d'olivera o lledoner) que punxaven i subjectaven la bresca. A la part central del rusc se situaven uns pals o fustes en creu que també ajudarien a suportar les bresques. Altres complements que podien fer-hi els propietaris eren el reforçament del vaso amb una anella de ferro fixada a la boca inferior perquè durara més, tan gran com la circumferència de cada rusc; alguns posaven una anella menuda al centre del tabac per tal de transportar-lo millor i per a passar-hi una cadena, amb la intenció d'evitar-ne el furt.

Una altra modalitat de vasos de

Tombatossals. Il·lustració de Francesc Pérez Dolz per a l'escena dels vasos del Tombatossals.

suro destinats a l'apicultura eren els desabelladors, de dimensions menors (uns 52 cm d'alt x 28 cm de diàmetre) i sense piquera, usats per a eixamenar les abelles a l'hora d'extraure la mel o bé per a traslladar-les a un altre rusc amb la intenció de fundar altres colònies.

MATÈRIA LITERÀRIA

Sense ànim de ser exhaustiu, i només a tall de mostra, oferisc un parell de textos literaris contemporanis en què els nostres vasos juguen un paper cabdal en el desenvolupament de l'acció. Són el *Tombatossals* de Josep Pascual Tirado (1930) i *Els valencians de secà. Estampes velles del Maestrat*, de Gaetà Huguet Segarra (1969). Per descomptat que n'hi ha més, sobretot de tall poètic, però no són tan sucosos com aquests.

Pel que fa al *Tombatossals*, és especialment interessant el capítol sobre la conquesta de les illes Columbretes a càrrec de la colla de gegants (p. 85-98 de l'edició original de 1930). En faig uns extractes, que copie amb fidelitat a l'original:

«La nit és fosquíssima, més que una gola de llop costipat; bruny suaument lo movedís llom de la mar acarontant les illes, i un moteronot més gran i més negre que cap, d'on ix un remoreig d'arbreda.

¿On seran els pobladors d'aquella terra desconeguda? ¿Seran llests en adonar-se'n de la lluita que els aguarda? És lo cert que quan los raigs d'aquell sol que acabava de pegar la volteta diària aclaria lo celatge escarotant les estels, los nostres nauxers, ab los ulls entaranyinats, varen vore lo que mai s'hagueren pogut pensar. Tota, tota l'illa, que ja de si era de barana alteruda i pedregosa, estava guardada per una verdadera murada de vasos o ruscs melers. Los filisteus no dorgueren i se varen preparar endevinant les intencions d'aquells nouvenguts tan riallers i avalotadors.

—Cagueme, menjarem mel a la gana —li va dir el facilitari Senyor de l'Estepar.

No havia acabat de dir-ho quan una picada d'abella terrera li va fer lo nas com una pebrera.

—Me pareix que la mel d'eixos vasos no és de penca de bresca —va retrucar un taxadí molt espavilat.

—Calla, poregós —li va dir Bufanúvols—. Ara voràs en què para tota aquesta murada punxosa.

(...)

No cal dir que aquells filisteus, tan nombrosos i valents, tenint en contra aquella varietat d'armes i fins los elements del cel, varen revacular, fent aixà arrere, i per fi fugiren com a fotxes. Tombatossals

Fecunditas. Model «Fecunditas» de suro i fusta, fabricat a Eslida als anys 30 (postal).

i Arrancapins els acaçaven a vasades; al caure els vasos prop d'ells violentament, se badaven los suros, eixint les abelles terreres furioses a picar-los i fer-los més coenta la fugida.

—¡A ells, que són com a oques!
—esperonava l'Almirall enardit, frenètic i entusiasmat.»

Finalment, reproduïsc una escena referida a uns fets pels volts del 1870, durant la tercera guerra carlina. Pertany al capítol titulat «Records dels carlins entre les argelagues», del llibre *Els valencians de secà. Estampes velles del Maestrat*, del també castellonenc Gaetà Huguet Segarra. Tot i que és més extens, val la pena, i amb això acabarem:

«La marxa, però, cada volta es feia amb més dificultat per aquell argelagar; la malesa anava esdevenint més espessa; les argelagues abundaven de més en més i les punxades a les cames se seguien les unes a les altres sense parar. El Monjo, malgrat això, amb les seues cames curtes marxava davant i ben de pressa; massa de pressa com si no n'hi hagués, d'argelagues.

—Monjo! —cridà el senyoret—. No córrega tant, que per aquesta garriga es marxa molt malament i jo estic empresonat per les argelagues!

—Senyoret, si a les onze hem d'estar

de retorn a casa, cal que no badem.

—Bo, si no hi som a les onze, serem a migdia o a l'hora que siga, però jo li dic que per ací hi ha molta d'argelaga, i duc el tou de les cames sanguejant de les fiblonades que he rebut, i que no puc seguir.

—Això no és mal —va dir el Monjo.

—Com que no és mal!

—Home..., vull dir que no és mal de morir.

—No és mal de morir, però ja és prou que siga mal de patir.

—Per patir, senyoret, un dia jo allà a 1'Hostalàs. Què diria que hi va passar? Doncs mire: una cosa que si no es veu, pareix que no es puga creure, i que jo em rebente si és mentida! Encara en podria traure testimonis. Anàvem en la columna i érem a les envistes d'Albocàsser. Deien que el brigadier La Guàrdia ens eixia al davant, pujant per Alcalà. Tots anàvem més alertats que un gos rastrejant la caça i, res, marxàvem en la columna per la carretera [prop de Vilar de Canes], quan, contra unes figueres que hi havia a la vora, vam vore uns vasos, o ruscs d'abelles de mel. Quasibé tota la columna els havia depassat, i pot ser que sense adonar-se'n ningú. Amb això, a un xicot de les Coves de Vinromà se li ocorregué d'eixir de la carretera i tombar un dels

Desabellador
i vasos.
Desabellador i
vasos procedents
d'Eslida (botiga
de l'apicultor Paco
Doñate).

vasos, que quedà panxa en l'aire. No sé el que va ser primer, si tombar aquell vaso o vore'n totes les abelles al damunt nostre.

Els que van rebre les primeres fiblonades, varen xisclar i produir un avalot; els de davant nostre començaren a córrer per tal que les abelles no els picassen, i els més amunters, que veien que els de darrere corrien, fugiren també sense saber el mal d'on venia. Total: en uns segons, tota la columna es va esbarriar per les muntanyes i en aquella carretera no hi va restar ni traça de soldat.

A mi les abelles (justament duia els pantalons arromangats) se'm van tirar a aquesta cama, que la vaig tenir com un cimal de gruixuda amb la unflor de les picades. Déu, quina abrusor més reforta! Des d'aleshores, cada volta que passe per 1'Hostalàs encara em fan mal el turmell i el tou de la cama.

—Quina cosa més estranya, un vaso de mel esbarriar tota una columna d'hòmens armats —va dir el senyoret.

—No... —va retrucar el Monjo—. A nosaltres, sí. Als primers que vam rebre les fiblonades, sí que van ser les abelles del vaso les que ens van fer córrer; però a tots els altres —és en dir a quasibé tota la columna— va ser La Guàrdia; els canonets

del brigadier La Guàrdia que els hòmens duien ficats ací (i assenyalava el seu cap). Això és el que els va fer fugir de la carretera i esbarriar per la muntanya.

—Bo, està bé. Però vinga, iscam, si podem, d'aquest argelagueral. Ens resta encara molt de tros per passar? —preguntà el senyoret.»

Quan camineu pels pobles de la serra d'Espadà, atureu-vos i pregunteu a alguna persona d'edat avançada, o fins i tot mitjana. Demaneu-los pels vasos i veureu com de presents que els tenen, ja siga per experiència directa o simplement perquè els tenen integrats dins del seu imaginari personal, compartit per la col·lectivitat. Conèixer el passat ens ensenya modestament com s'han guanyat la vida les famílies i els pobles de la nostra serra en altres temps. És un bon punt de partida per a saber on som ara i com ha evolucionat l'ús i el consum del suro i les nostres economies locals. Conèixer-ho és estimar-ho, estimar-ho —com en el meu cas, besnét de faedor— és valorar-ho.

Turisme rural hui i les seues perspectives de futur a la Serra d'Espadà

Javier Solsona Monsonís
Tècnic en Turisme Rural

És evident que actualment estan convivint dos models de turisme al mateix temps a l'espai rural en general i a la Serra d'Espadà en particular, tant des del punt de vista de l'oferta com de la demanda. Així ho veiem als estudis empresos per els més notables investigadors en la matèria o per institucions especialitzades. Treballs que tracten d'analitzar les peculiaritats de la demanda turística rural.

Un dels models és el més característic de la Serra, el que podríem denominar turisme residencial tradicional, caracteritzat per utilitzar segona residència. Normalment, gent que torna als seus arrels familiars, immigrants o fills o néts d'immigrants que als anys seixanta i setanta del darrer segle van anar-se'n dels pobles per a trobar una vida més pròspera a les ciutats.

L'altre, el turisme rural lligat als allotjaments rurals: xicotets hotels i altres establiments comercials. Un turisme que

mou uns visitants que es caracteritzen per fer curtes estades al medi rural, per tindre un major nivell de despesa, per la recerca de llocs amb un entorn natural de qualitat i un bon estàndard de servei -al mateix temps que molt personalitzat. En definitiva uns visitants amb un molt alt grau de rotació front als anteriors, que tenen la peculiaritat de ser molt fidels al destí, pràcticament una demanda captiva.

Esta última modalitat, encara que no està massa desenvolupada al territori de la Serra, té grans possibilitats de creixer. No obstant, les zones de serres i muntanyoses, com es el cas de la serra d'Espadà, son especialment propícies per a la implantació d'eixe tipus de turisme.

En canvi, cal destacar, que a diferència d'altres modalitats turístiques, no s'ha produït una correcta identificació territorial dels destins, i menys encara, ha existit

«Sense dubte, la serra d'Espadà
és un àrea amb capacitat de
constituir-se en un destí turístic,
però és necessari establir una bona estratègia
en què la sostenibilitat i el respecte al medi ambient,
la cultura i la societat local,
siguen els principis bàsics.»

una gestió el suficientment adequada, dels espais on s'ha produït la implantació d'esta activitat.

Això, es converteix en un dels grans problemes per al desenvolupament d'esta activitat econòmica, un problema que comparteix protagonisme amb altres, no menys importants, com la insuficient comercialització, la manca de qualitat i professionalitat tant en la gestió com en el servei ofert als usuaris o una millor organització i planificació impulsada des de les administracions públiques.

Si s'observa atentament com ha evolucionat l'oferta, també es pot comprovar com s'ha anat configurant l'actual producte turístic. Això és realment important per a comprendre la dita configuració i les peculiaritats de la modalitat turística que s'està tractant de descriure.

Per una banda, existeix un producte turístic nascut als anys seixanta i que es va consolidar als setanta i vuitanta i que ha romàs quasi inalterable fins als nostres dies. Es tracta d'una oferta, dominada de forma aclaparadora, per la segona residència, fruit de l'ús estacional de les vivendes abandonades com a conseqüència de les migracions rurals i de la gradual construcció de noves vivendes

orientades a grups procedents d'entorns urbans.

D'altra banda, existeix un turisme rural més complex, amb capacitat de crear un sector més dinàmic, d'aportar més ocupació, de generar més sinergies i dinamitzar l'activitat econòmica. Eixe model, aparegut als vuitanta i d'una forma generalitzada als anys noranta (si bé és cert que va hi haver experiències anteriors amb menys reeixit, com va ser el cas de les denominades "Casas de Labranza"), es caracteritza per estar compost per allotjament específicament rural –hotels rurals, cases rurals, campaments rurals, albergs, etc.- de generar una oferta complementària variada per tal de satisfer als visitants, de comptar amb millors infraestructures de comunicació i de captar un públic més exigent, amb major capacitat de despesa, però també, que roman molt menys temps al seu destí turístic com ja s'ha assenyalat abans.

Cal tindre una perspectiva més ampla per ordenar i potenciar, d'una forma racional, el turisme rural en espais indubtablement adequats per a acollir este tipus d'activitat com és la serra d'Espadà. Cal tindre una concepció de l'espai com a destí turístic, del territori com a producte.

Casa de la Luna Media. Foto: Carme Orença

Però això, passa per orquestrar mesures de caràcter, almenys, comarcal, que tinguin la capacitat de generar una marca turística el suficientment potent i amb la suficient entitat com per a aplegar a la demanda; com perquè el producte turístic de la Serra siga perfectament identificat i amb la complexitat necessària, com perquè el potencial visitant estiga completament convençut que, a este destí, trobarà pràcticament tot el que està buscant.

Per altra banda, és necessari que les administracions regional i estatal consideren que no totes les àrees rurals tenen les mateixes qualitats per al desenvolupament turístic i que, per tant, no tots els pobles d'una regió han de conformar-se a basar el seu creixement en l'activitat turística. Sinó que eixa activitat, requereix més inversió en aquells indrets amb major capacitat de generar un bon producte, amb capacitat d'atraure la

demanda.

Sense dubte, la serra d'Espadà és un àrea amb capacitat de constituir-se en un destí turístic, però és necessari establir una bona estratègia en què la sostenibilitat i el respecte al medi ambient, la cultura i la societat local, siguen els principis bàsics.

La Creu de Ferro, una fortificació franquista paradigmàtica

**Estanislau Lengua Martínez i
Joan A. Vicent Cavaller**
Museu d'Història de La Vilavella

Entre l'estiu de 1938 i el març de 1939 el Cos d'Exèrcit de Galícia, comandat pel general Antonio Aranda, va fortificar la línia de contacte amb l'exèrcit republicà que unia el Puntal de la Font de Cabres amb la platja de Nules. Bona part de les fortificacions s'ha perdut; ens resten, tanmateix, dos exemples notables: al pla els búnquers del camí del Cabeçol, i a la muntanya La Creu de Ferro. Ambdós relativament ben conservats.

El conjunt, descrit a la documentació franquista com a "Centro de Resistencia, número 7", s'aixeca al caramull denominat del Bacié. Situat a 450 metres d'altitud, l'indret, força estratègic, fou ocupat pels franquistes de la 4^a de Navarra i la 55 Divisió el 5 de

juliol de 1938. L'atac contra les posicions republicanes va començar des del Puntal d'Artana i va resseguir la serralada que arriba fins La Vilavella: Puntal de Font de Cabres, Bacié, la Selleta i Santa Bàrbara/Castell. La xifra de morts per ambdós bans fou elevadíssima.

Aquest Centre de Resistència del Bacié es componia d'una creu de ferro, tres potents trinxeres d'evacuació i sis recintes on s'emplaçaven els denominats "nius de metralladora", més un lloc d'observació per al comandament, connectat amb la resta de centres i l'estat major de la Plana mitjançant cable telefònic.

LA CREU.- La creu –llatina- que

Foto 1. Vista de la Creu de Ferro sobre la Plana

dona nom al conjunt i el carrega de simbolisme s'aixecà als inicis de la tardor de 1938. Abasta 2'30 metres d'alçada i fou articulada mitjançant caragols. A la part frontal conserva restes epigràfiques del batalló que la va instal·lar (*31 Batallón de Zamora*), i a la base, conformat sobre el ciment, un "Viva Franco" a ambdós costats d'un taulell que conserva restes d'un bust del general. El taulell, actualment, per motius obvis, roman quasi totalment destruït. Dessota, també sobre ciment fresc, una torreta, logotip del cos d'enginyers sapadors, més aquesta inscripció: 10 C^a [Compañía] Zapadores.

Aquest batalló de Zamora formava part de la 83 Divisió Nacional, integrada al Cos d'Exèrcit de Galícia.

Molt probablement, al voltant d'aquesta creu s'oficiarien misses, de fet la 83 Divisió comptava amb un *pater* en campanya. Cal indicar, detall important, que la creu no és visible des de la banda on s'emplaçaven les tropes del Front

Popular.

ELS NIUS DE METRALLADORA.- En són sis, tal com s'ha indicat, resseguint les corbes de nivell i enquadrats cara l'enemic a batre: la Riera i el castell de la Vall d'Uixó. Per al seu bastiment es va emprar l'abundant pedra arenosa del caramull (*rodeno*), grava de la platja i ciment, en sacs de 50 quilograms. Es probable que per a pastar el ciment i la grava comptaren amb formigoneres. Cal fer constar la dificultat que comportaria per als soldats la pujada dels materials, més l'aigua del camió cisterna; de fet la pista que les tropes franquistes adreçaren a partir del Camí de les Coves (la denominada Pista de la Guerra) acabava al punt denominat actualment "l'Helicòpter". A partir d'ací i fins la Creu de Ferro el material es pujaria a l'om de muls.

Als nius una inscripció ens assabenta de la data de construcció de les fortificacions: XX-XI-XXXVIII (20 de novembre de 1938). Altra (83 D), de

Foto 2. inscripció commemorativa

Foto 3. Emblema del cos de sapadors

l'enquadrament a la 83 Divisió Nacional. Mentre una tercera, *Manuel Ram*, ens ha deixat constància del nom i cognom d'un militar. Finalment, una Z es referiria a Zamora.

Cal també ressaltar el fet que la primera línia dels republicans (caramull de la Riera) es troba a pocs centenars de metres de distància. És a dir, que mentre els franquistes construïen les seues fortificacions els republicans estarien mirant-los frontalment; fins i tot és ben probable que ambdós bans es dirigiren la paraula. Un front estabilitzat permetia aquestes situacions de serenor/ confraternitat. Tot va canviar, però, la matinada del 31 de desembre de 1938, quan les tropes franquistes iniciaren l'ofensiva que els va permetre conquerir el castell d'Uixó. Una de les columnes va baixar des de la Creu de Ferro, es va enfilejar cap a la Riera i va conquerir, posteriorment, el puntal Redó, situat al davant del castell d'Uixó.

VESTIGIS.- La banda septentrional

del caramull del Bacié conserva les restes de les cabanes que els soldats franquistes empraven com a habitança. Són recintes bastits en pedra seca, amb sostre d'uralita o portes. Les portes foren portades de cases de La Vilavella, així com les cadires i mobiliari divers. Alguns detalls –per exemple la presència de fornícules, a mena d'armariets- indiquen una certa comoditat.

El Museu d'Història conserva entre els seus fons un material, força heterogeni, col·lectat a la banda nord del caramull del Bacié: un pic –per a cavar trinxeres-, metralla de projectils, bales, una cartutxera, un plat d'alumini, plats i gots de ceràmica, restes de menjar (ossos de vedella i caragols de mar), cànters, colxos, copes de vidre, fragments d'un espill, restes de botes i corretjam, una medalleta religiosa, botons, un tinter de vidre... També llaunes, de sardines o vedella brasileira, llet condensada "El Niño" i fragments d'ampolles de sidra, xampany i vi –o conyac- de Xerés: Pedro Domecq i González Díaz.

Foto 4. Un dels
nius, al fons el
castell d'Uixó

Aquestes botelles deuen correspondre a les estrenes nadalenques de les tropes nacionals. Tot aquest material ens il·lustra a bastança d'aspectes de la vida quotidiana dels soldats durant la seua llarga estada al caramull, des dels inicis de juliol de 1938 fins l'acabament de la guerra, 1 d'abril de 1939.

Foren també baixades al museu les restes d'una torreta, logotip del cos d'enginyers sapadors, incisa sobre el morter fresc del punt d'observació. Cal, finalment, assenyalar que poc després d'acabada la guerra un vilaveller va trobar a l'interior d'una cabana un devocionari militar, escrit pel pare Remigio Vilariño. Encara el conserva.

UN PLA D'ACTUACIÓ.- Les muntanyes que envolten La Vilavella allotgen un patrimoni arquitectònic de la Guerra Civil importantíssim, però desconegut i mancat d'una eficaç protecció. Els conjunts, de vegades bastits amb suports febles (pensem en les cabanes de pedra seca), víctimes

de l'abandonament i el vandalisme, necessiten d'una urgent política conservacionista. S'escau que les administracions públiques implicades –especialment els ajuntaments afectats– inventarien les restes, arriben a acords amb els propietaris dels terrenys privats i inicien intervencions adients de restauració, conservació i divulgació. Sens dubte aquests recintes esdevindrien un potencial turístic de primer ordre, tal com està passant a les terres de l'Ebre o muntanyes del front d'Aragó.

Restauració de la Torre de l'Homenatge. Castell d'Almonecir

Rafael Martínez-Porral

Arqueòleg

Jaime Sirera Bellés

Arquitecte

Des de juny de l'any 2008 i durant onze mesos de treballs continuats s'ha vingut desenvolupant la restauració de la Torre de l'Homenatge del Castell d'Almonecir. Lluny queda, allà pel 1998, el primer encàrrec que a tal efecte va fer l'ASOCIACIÓN CULTURAL CASTILLO DE ALMONECIR, constituïda per a la defensa de la seua fortificació més emblemàtica, la qual, relegada de la seua història, havia sofert una constant i progressiva deterioració de les seues torres i muralles.

Aquestos primers treballs se centraren en la denominada Torre de l'Homenatge o Torre Principal del Castell i consistiren en un alçament de plànols i un estudi de patologies que permeteren disposar d'un document de partida, amb el qual sol·licitara el propi Ajuntament de Vall d'Almonacid ajudes econòmiques a las distintes

administracions competents. D'aquesta manera, s'optà als fons anomenats de l'1% Cultural dels Ministeris de Cultura i Foment que han permès la consecució de l'actual restauració.

La posada en valor de la torre s'ha anat gestant amb una ferma proposta interdisciplinària per part d'un equip d'arquitectes, aparelladors, arqueòlegs i restauradors que acumulen una important experiència en treballs similars. L'empresa encarregada de dur a terme els treballs ha sigut CYRESA ARQUITECTÓNICO SL, que també és especialista en la restauració del patrimoni històric.

Acte previ a la restauració pròpiament dita, s'iniciaren els treballs amb l'estudi arqueològic de tots els paraments de la torre, analitzant la seqüència constructiva de l'edifici amb la finalitat de determinar, en la mesura que fos possible, les distintes fases i

Foto 1. Vista de la planta primera, on s'aprecia el punt d'arrencada de la volta del segle XVI

sistemes constructius, materials i tècnics emprats, èpoques, usos, que permetessen valorar així els resultats i poder aplicar-los posteriorment en el procés de restauració. El treball es completà amb l'excavació del sòl de la torre i de la zona d'accés.

Descripció de l'edifici

Ubicat en un enclavament privilegiat sobre el cim d'un estrep muntanyós, el castell d'Almonecir domina les valls adjacents i allarga la seu forma sobre la cresta rocosa. Actualment, es troba en estat ruïnós essent, no obstant, impressionants els llenços de la seua muralla emmerletada i la majestuosa i esvelta torre de l'homenatge, objecte de la present restauració.

La torre ocupa una superfície irregular en planta de quasi 28m² i s'ubica just a l'extrem est del castell, protegint així el seu pas natural i el camí cap a la pròpia Serra d'Espadà.

Abans de la restauració, presentava un aspecte exterior uniforme en els seus acabats, aparentant una homogeneïtat en la construcció. No obstant això, i malgrat dominar un únic moment constructiu, l'estudi realitzat va permetre diferenciar dos moments arquitectònics distints.

1.- Moment de construcció de la

torre.

2.- Reformes decimonòniques, on es remodelen certs espais interiors, incloent el rebliment del rebost inferior, l'obertura de finestrals superiors i d'un nou accés a nivell del castell.

La seua construcció s'inicia amb els fonaments recolzats directament sobre la roca, on es va alçar una base cúbica d'obra sobre la qual s'eleva una planta semicircular, que arriba fins als 19 metres d'altura, comptant amb les sis plantes interiors en què es divideix. Cadascuna d'elles està formada per una única estança i es comuniquen internament per escales de fusta. En la primera d'elles, a la part inferior del recinte, s'ubica una estança voltada de mig punt rebaixada, interpretada com el rebost. La tercera destaca per ser la porta d'accés a la torre, consistent en una obertura elevada de petites dimensions. La quinta es considera precisament l'estança "noble", l'única habitació amb un tractament especial com és l'elevada altura del seu sostre, atorgant-li un aspecte grandiloqüent. Per últim, es situaria l'última planta, on hem volgut mantenir la presència de finestres adovellades mitjançant arcs de mig punt de rajoles malgrat ser d'una cronologia decimonònica.

Foto 2. Vista general del castell amb la torre de l'homenatge a l'extrem

Foto 3. Estadi inicial dels treballs

Foto 4. Torre restaurada

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2008

Carme Orenga

Secretària de la Fundació

Imma Vicent

President de la Fundació

Durant l'any 2008 la Fundació ha anat consolidant tota la tasca que ve realitzant des de fa temps, tant en eixides culturals, i itineraris medi ambientals com en publicacions, malgrat les deficiències i carències que tenim, seguim endavant.

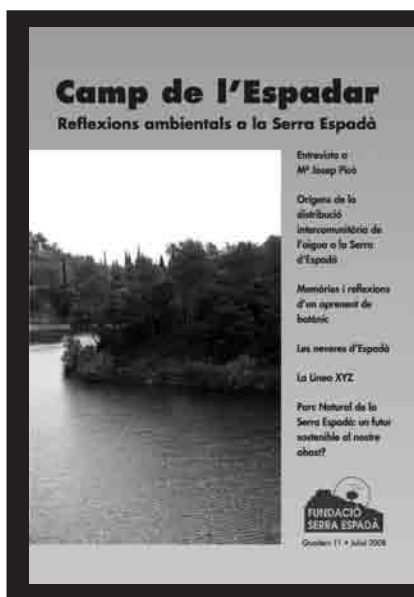
Molts de vosaltres sabeu que la Fundació té en propietat uns terrenys forestals que es van adquirir en els anys 1994 i 1995. Aquests terrenys estan ubicats en els termes d'Artana, Fondegulla, Eslida i Chóvar. Comprenen 152 finques repartides en quatre termes i amb un total de 105,42 ha. Com podeu comprovar hi ha finques molt menudes, una d'elles ¡sols de 54 m²! i la gran majoria no arriben a 5.000 m², que és mitja ha. Aquests terrenys, són un llast per a la Fundació perquè es molt complicada i difícil la seua gestió. Per estar tan disgregades i pel seu tamany, és quasi bé impossible gestionar-les.

La Fundació no té recursos per pagar una persona preparada que gestione les terres, per tant ens veiem obligats a prendre una decisió.

Només perquè us feu una idea de com és la situació d'aquestes finques, passem a explicar les accions més immediates que caldria prendre:

- Primer, cal buscar les fites, moltes vegades inexistents i en terrenys sense cap accessibilitat, que a més no coneix ningú, si més no, les persones coneixedores no poden accedir. Els terrenys agrests, i l'abandonament en què es troben les muntanyes d'Espadà, a més del poc de profit econòmic que rendeixen (el suro es trau cada 12 o 14 anys), dificulten la gestió de les nostres 152 finques.

- Si nosaltres cada any traiem suro, netegem una finca i busquem les fites (suposant que les trobem) per

condicionar el terreny, a més que ens costa diners perquè el suro val poc, dins d'uns 3 o 4 anys tota la feina feta de les fites i neteja s'ha perdut, tornem a començar de nou i al remat no serveix per res. Imagineu aquest treball en 152 finques!

Els recursos de la Fundació són mínims. S'ha de fer front al sou de la persona que la gestiona: presentació de pressuposts i comptes, demanar i justificar les subvencions, facturació, coordinació de la revista "Camp de l'Espadar" o altres publicacions, activitats culturals i mediambientals, pagaments, les terres, etc. Tot aquest treball ho paga la SASE. L'altre fundador, Bancaixa, ens dona per totes les activitats 1.000 euros anuals els darrers anys, anteriorment ni un duro.

Per l'any 2008 es van presentar a l'Administració Pública (conselleries i Diputació) un total de 7 projectes, dels quals ens van subvencionar 5 amb un total de 5.400 euros. A més, Lourdes Tamborero va presentar un altre projecte anomenat "Conservació del Patrimoni etnològic" el qual va rebre 9.000 euros de subvenció.

Després de donar-vos aquestes xifres podeu observar el nivell tan "cutre" en què estem treballant.

Durant l'any 2008 Rafa Vercher i Joaquín Cardona es van proposar buscar les finques de Fondegulla amb fites, identificar-les en el cadastre, calcular la seua extensió i delimitar la localització, etc. Van localitzar algunes finques de Fondegulla després de dies i dies de feina. Van observar que León Miravet havia entrat en una finca i havia tret suro. Segurament després de tot el treball, passaran uns anys i tot estarà com si no haguérem fet res.

Un altre punt que hem de tenir en compte és la vulnerabilitat de la Fundació, és molt fàcil furtar-li suro, pins, etc. Els propietaris no estem a la Serra i no tenim un seguiment de les finques ni les podem vigilar, per tant els il·legals ho tenen molt clar.

Expliquem tot açò perquè després de fer un estudi de la situació es va acordar per part dels patrons de la Fundació i del Consell de Síndics de la SASE anar venent les terres aplicant uns criteris d'accessibilitat, de grandària, de biodiversitat, etc. Així anirem venent poc a poc algunes finques per poder gestionar millor les que decidim quedar-nos.

Quan diem de vendre finques no vol dir que passarem a ser rics!! els terrenys

Jornada de cercar fites.
Foto: Carme Orensa.

forestals també estan en crisi.

En desembre de l'any 2008 es van vendre els terrenys forestals ubicats al terme de Chóvar per valor de 1.000 euros.

Pel que fa a les activitats d'educació ambiental i a la promoció i coneixements dels aprofitaments i recursos del Parc, s'estan assolint els objectius sense cap problema, encara que no tenim cap dotació i és bastant difícil gestionar la Fundació sense diners. Encara que el nostre pressupost siga modest, amb un gran esforç, tant econòmic com humà, estem portant a terme les activitats i les publicacions.

Cal dir que en la Fundació estem treballant en el pressupost que tenim. Mai hem sobrepassat les nostres possibilitats econòmiques gastant el que no hi ha.

També hem de remarcar que s'estant assolint els objectius de la Fundació tal i com marquen els estatuts i la Llei de Fundacions. Així el 70 % del pressupost de la Fundació va destinat a activitats d'educació ambiental, a la regeneració de boscos, publicacions referents al nostre patrimoni tant natural com cultural i a la publicació de la revista anual "Camp de l'Espadar" amb temes mediambientals i

socioculturals.

Les activitats de l'any 2008 han sigut les següents:

Cap de setmana 26 i 27 de gener.

Es va tornar un altra vegada al Caroig a caminar per la ruta dels rius i visitar la cova de pintures rupestres de "la Araña". També es va gaudir de la gastronomia de la zona, com són els gaspatxos manxegos. Van participar unes 27 persones.

Dia de l'arbre, diumenge 10 de febrer.

Com tots els anys es va demanar a Conselleria els arbres. Carme va anar al viver d'El Toro a recollir-los, per després deixar-los en la finca. Aquest any vam comprar aixades, pics, i tot el material necessari per tal de fer forats i poder plantar. Es van plantar 200 arbres que són els que dona Conselleria a les associacions. Van participar unes 20 persones.

Ruta per les oliveres mil·lenaries, diumenge 24 de febrer.

Es va realitzar la ruta que transcorre pel terme de Cervera. Vam contractar un guia de Intercoop, qui ens va acompanyar

El Caroig.
Foto: Carme Orega.

i explicar la ruta amb patrimoni de pedra en sec i oliveres mil·lenaries. Van participar 30 persones.

Ruta pels pobles de la vall d'Almonassir, diumenge 13 d'abril.

Recorregut per antics camins de ferradura veïnals que unien els diferents pobles que formaven antigament la Vall d'Almonecir. La ruta va descórrer per Algimia d'Almonacid, collado de Villamalur, Matet, la Vall d'Almonacid i Algimia. Van participar 30 persones.

Naixement del riu Millars, 29 de juny.

Es va visitar les fonts de Sarrió i el naixement del riu Millars. Va ser una excursió familiar apta per a tots els públics. Van participar 25 persones.

Jornada de cercar fites de la finca de la Lluciana d'Artana, 21 de setembre.

A més de LLucià i Carme, els quals van fer de guies, van acudir unes 15 persones. Entre tots es va repintar solament la part de la finca que llinda amb la pista. Va ser impossible trobar les altres fites. No es va presentar Pascual Vilar que és el que la coneix i per tant no es va poder fer la feina que volíem. Altra finca que es va repintar el mateix dia va

ser la que està situada en la partida de la Granja, al costat de la carretera.

Pirineu Aragonés i les esglésies del Serrablo. Pont 9 d'octubre.

En esta eixida es va tractar de fer rutes per els valls tradicionals del Pirineu aragonés i es va visitar també el patrimoni arquitectònic de la zona. Van participar 46 persones.

Ruta pels miradors de la serra d'Irta. 26 d'octubre.

En aquesta excursió es va caminar pel Parc Natural de la Serra d'Irta. Es va visitar les ermites i la torre Ebri. Van acudir 22 persones.

S'ha publicat la **revista núm. 11 de "Camp de l'Espadar"** amb un contingut de 58 pàgines, amb articles i temes relacionats amb el medi ambient, la cultura, història, patrimoni i el territori, especialment de la Serra Espadà.

Estudi patrimoni Parc Natural de la Serra Espadà

La Fundació Serra Espadà va presentar un projecte amb pressupost a la Conselleria de Cultura- Direcció General de Patrimoni per tal d'inventariar el

Ruta de les oliveres
mil·lenaries.

patrimoni etnològic ramader del Parc Natural de la Serra Espadà i elaborar una sèrie de propostes per la seua conservació i restauració. El projecte es diu "Estudis previs per a la conservació dels corrals tradicionals de ramat de la serra Espadà". La directora i executora del treball és Lourdes Tamborero Capilla, llicenciada en Història de l'Art amb formació en Prehistòria i Arqueologia.

Segons la directora, la transhumància en les terres castellonenques està ampliament documentada en l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna. En la Serra Espadà, constatem l'existència de corrals per al ramat des d'abans de l'expulsió dels moriscs de 1609, tant en fons documentals com en restes arqueològiques, encara que les estructures que avui es conserven pertanyen majoritàriament als segles XVIII i XIX.

Quasi tot aquest patrimoni està per inventariar. Pensem que és primordial fer un estudi integral que documente, analitze i evalue l'estat de conservació i estudeie la possibilitat de recuperar-lo.

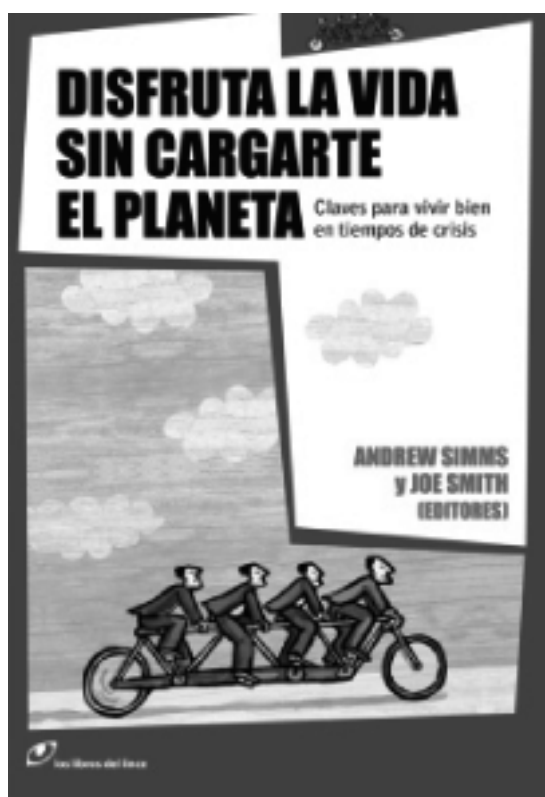
SUBVENCIONS REBUDES

Fundació Bancaixa, entitat privada	1.000 euros
Conselleria Cultura, publicacions	726 euros
Conselleria Cultura, Patrimoni etnològic	9.000 euros
Dip act. Culturals	1.243 euros
Dip. Desenvolupament rural	1.255 euros
Dip. Publicacions	1.137 euros

A més es va presentar a Conselleria de Cultura per activitats culturals i a Conselleria de Medi Ambient, ajudes directes del Conseller per activitats medi ambientals. No ens van concedir cap ajut.

València 9 de juliol de 2009

la llibreria ecològica

Andrew Simms i Joe Smith.

*Disfruta la vida sin cargarte el planeta.
Los Libros del Lince.*

Aquesta obra fou publicada febrer passat i costa 22,50 euros. Els autors parteixen de la idea que hem enfocat al revés les idees de riquesa i felicitat.

Entre el diversos textos que componen l'obra destaca el d'Anita Roddick, fundadora de la companyia de cosmètica natural Body Shop. A Seattle, participant en les protestes contra la cimera de l'Organització Mundial del Comerç, se n'adonà que era l'única directora general d'una important cadena internacional de tendes. Alguna cosa anava malament si els empresaris, els quals per a triomfar han de concebre el món d'una manera diferent, estan alineats amb el poder. També prengué consciència

que els que estaven darrere la globalització imposarien la seua voluntat al món. Hi ha una altra globalització i no sols la del poder i els diners. Aquesta empresària es declara en contra del consumisme, però a favor de la potenciació del comerç local i regional, de la creació d'espais públics on domine la bellesa, de la promoció de la comunicació i el contacte humà. Ciutats on no hi haja polarització econòmica i on la gent gaudeasca eixint a comprar, passejar i celebrar festes i celebracions mig oblidades. Reivindica l'esperit del carnestoltes i que ens imaginem una societat on la bellesa siga la prioritat principal del govern.

